
Kierkegaard som humorist

Af Helge Hultberg

Der er næppe nogen mere øvet Kierkegaard-læser, der ikke er klar over, at Kierkegaard er den morsomste mand i Danmark. Vittigheder, humoristiske formuleringer, ironiske hentydninger dukker op atter og atter hos denne for en vis betragtning så alvorlige mand, enhver falsk højtidelighed fejles til side, vi skubbes ud på humorens 70.000 favne vand. Det er en trang og en tvang for Kierkegaard at dyrke det komiske; hvor bitter end hans situation er, han ophører ikke med at gå på jagt efter vitser. I Papirerne kan vi se udbyttet af denne jagt. Tager vi f.eks. bind IX, der er blevet til i det bevægede år 1848, finder vi midt imellem lidenskabelige reaktioner på tidens begivenheder noget, Kierkegaard kalder »Humoristisk Replik«: »Og saa vil Gud sige til mig: deri har du Ret, det veed Gud, eller hvad det var jeg vilde sige, det veed jeg, at du har« (IX A 123). Og lidt længere henne har vi med samme overskrift: »Hørte De N.N. idag prædike?« »Jo, jeg gjorde.« »Hvad synes De om den Prædiken?« »Ja, der var virkelig gode Ting deri, f.E. Fadervor.« (437)

Den sidste er der naturligvis et satirisk snært i, men tydeligt er det vel alligevel, at Kierkegaard også simpelthen nyder latterens befrielse. Hans centrale pseudonym, Johannes Climacus, der jo også udtrykkelig kalder sig selv humorist, dog med stærkt præg af ironi, kan næppe bare sig for latter, den hober sig op hos ham, og i verdenslitteraturens længste fodnote (til Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift) vælter han som en anden Johannes Møllehave en hel spand vittigheder ud over os. »Jeg skal her tumultuarisk henkaste en Deel Exempler, for at vise, at det Comiske er overalt hvor der er en Modsigelse, og hvor man berettiget seer bort fra Smerten, fordi den er uvæsentlig« (10,190), siger han til indledning, og så går det løs. Bare eet eksempel: »Naar noget i sig selv Comisk er blevet det Sædvanlige, der hører med til Dagens Orden, opholder man sig ikke derover, og leer først deraf naar det viser sig i en anden Potens. Naar man veed, at en Mand er distrait, bliver man fortrolig dermed og reflecterer ikke paa Modsigelsen, indtil den engang imellem fordobler sig, hvor Modsigelsen er, at det der skulde tjene til at skjule den første Distraction aabenbarer en endnu større. Som naar en Distrait griber med Haanden i et Fad Spinat, der præsenteres af Tjeneren, opdager sin Distraction, og nu for at skjule den siger: aa, jeg troede det var Caviar; thi Caviar tager man heller ikke med Fingrene« (10,191). Over en snes vittigheder og

komiske situationer er der blevet plads til, og jeg må sige, at jeg undrer mig over, at der er mennesker, der efter at have læst dette her, gravalvorligt kan give sig til at sige dybsindigheder om Kierkegaards filosofi, hans eksistentialisme, hans teologi. For mig er vittighederne ikke det sukker, der skal få den bitre pille til at glide ned, de er selve budskabet. De spiller en så markant rolle i teksterne som helhed, at man ikke kan tillade sig at se bort fra dem.

Det er da ikke fordi Kierkegaard selv ikke kan se det problematiske i sin lattermildhed. Ikke sjældent kan han fortvivle over vittighedsdjævelen, der farer i ham, og atter og atter drømmer han om at kunne tale direkte og patetisk, men hele tiden må han indse, at det kan han ikke, og så bliver latteren hans eneste tilflugt. »Der er mellem Latteren og mig en hemmelig men lykkelig Forstaaelse // tør jeg end ellers ikke kalde mig lykkelig, dette tør jeg sige, jeg er Latterens lykkelige Elsker« (VIII, 2 B 193, p. 302).

Nogen endegyldig ro og hvile fandt han imidlertid ikke i latteren. Somme tider kan man få den tanke, at det egentlig var den humoristiske sans, der holdt ham i live, den kan næsten virke som en suveræn livsytring i Løgstrups forstand, altså en vital kraft, der bryder igennem tvivl og fortvivlelse og holder mennesket oppe. Kierkegaard kan tale om latteren som en naturkraft, som et mentalhygiejnisk middel, der kan skabe den balance i mennesket, som han hele livet igennem søgte og altid måtte opgive. I »Krisen og en Krise i en Skuespillerindes Liv«, giver han et smukt udtryk for denne latterens utopi:

»Lad os tage et Exempel af den umiddelbare Comik, af Lune. Naar man en Aften seer Rosenkilde komme ind paa Scenen, ligesom directe fra Uendeligheden og med dennes Fart, besat af alle Lunets Aander, naar man strax ved dette første Syn uvilkaarligt siger til sig selv »naa, iaften har han en ordentlig Storm«: saa føler man sig eo ipso uendelig beroliget. --- Medens man leer og leer, og i al Stilhed jubler med i Lunets Overgivenhed, føler man sig bestandig beroliget, ubeskrivelig overtalt og ligesom dysset ved den absolutte Betryggelse, fordi hans Lune gjør det Indtryk paa En: dette kan blive ved saa længe det skal være. --- den rette Latter, denne Latter ret af Hjertens Grund, den bryder ikke frem ved en Purring, men netop af en Beroligelse.« (14,112)

Men Kierkegaard var alligevel ikke den mand, der kunne leve på det vitale, hans uro var for radikal til, at humoren kunne blive den endegyldige og umiddelbare forsoning. Kierkegaards verden havde mistet sin substans, sin tryghed, og den kunne komikken ikke bringe tilbage eller i hvert fald kun momentant. Kierkegaard lever, for at tale med Heidegger, ikke i Geborgenheit, men i Geworfenheit. Menneskelivet er en i bund og grund usikker affære, det er den grundoplevelse, som Kierkegaard hele tiden vender tilbage til. Blandt de utallige udtryk for denne verdens grundlæggende absurditet kan vi tage et sted fra »Christelige Taler« fra 1848: »Saa vil jeg minde mig om, hvor uvist Alt er, at et Menneske ved Fødselen er kastet ud i Verden, og fra det Øieblik ligger paa de tusind

Favnes Dyb, og Fremtiden for ham hvert Øieblik, ja hvert Øieblik (er) som den mørkeste Nat« (13,243).

Dette er grundvilkåret, og enhver må se, hvordan han kommer til rette med det. Det lykkeligste ville jo være, hvis man kunne trække sig selv op ved hårene, hvis man kunne komme op af suppedasen og få fast grund under fødderne ved det, Kierkegaard flere gange kalder et fortvivlet spring. Den mulighed skulle Kierkegaard som bekendt beskæftige sig ikke så lidt med, men han overser ikke, at der findes to andre holdninger: resignation og glemsel. Glemsel, fortrængning kunne nu synes at være den bekvemteste løsning, og den vælges da også af de fleste, af spidsborgerne. De lader simpelthen, som om de er på grundt vand, og det lykkes dem tilsyneladende at føre et fornuftigt liv – men fortvivlelsen, angsten lurar i baggrunden.

Sagen er nemlig den, at mennesket ikke er bygget til at føre et snusfornuftigt, dennesidigt liv. Trods sin nihilisme har Kierkegaard bevaret det kristelige menneskesyn: at mennesket er sammensat af det evige og det timelige, og han er overbevist om, at det vil hævne sig, hvis man forsøger at undertrykke den ene komponent. Spidsborgerens betoning af det dennesidige gør ham til et halvt menneske, ja mindre end det, han er latterlig, ynkelig, dybest set uden harmoni trods sin selvbehagelighed.

Desuden er det jo ikke så ligetil, når man engang har erkendt tilværelsens absurditet, at vende tilbage til umiddelbarheden, at lade som om intet er i vejen. Næ, det bevidste menneske er nødt til at se situationen i øjnene og herudfra søge at finde en *modus vivendi*. Det er imidlertid ikke nogen let opgave: »Evhigheden er som hiin bevingede Ganger uendelig hurtig, Timeligheden er et Udgangsøg, og den Existerende er Kjøresvenden« (10,18). Det er altså i høj grad tvivlsomt, om den stakkels eksisterende nogensinde kommer ind i et rimeligt tempo, ja, det er vel snarest sådan, at det er en umulighed: »Det at existere er en uhyre Modsigelse« (10,51).

En virkelig forsoning synes altså udelukket i denne verden, drømmen om det hele menneske kan vi godt skrinlægge, men helt forsvarsløst er mennesket alligevel ikke. Over for verden som en modsigelse har det et våben: resignation, og så er vi ved at komme tilbage til humoren. Den kan ikke virkelig ophæve modsigelsen, men ved dens hjælp kan vi måske bære den. Verdens modsigelse er måske nok tragisk, men vi kan også forholde os humoristisk til den. »Det Tragiske er, at to Elskende ikke forstaaer hinanden, det Comiske er, at To, der ikke forstaae hinanden, elske hinanden« (8,219), siger Frater Taciturnus, og på samme måde siger Assessor Wilhelm: »Saaledes er hele Tiden paa eengang comisk og tragisk; tragisk fordi den gaaer under, comisk fordi den bestaaer« (3,24). Ved at vælge den komiske synsvinkel frigør vi os fra engagementet i denne meningsløse tilværelse, vi gør evighedens bevægelse og lærer at svæve i ironisk selvtilfredshed over modsigelserne.

Denne løsning, ironikerens, æstetikerens kunne synes meget plausibel,

og som bekendt gør Kierkegaard meget ud af den i sine værker og frigør sig vel aldrig nogensinde fra dens tiltrækningskraft. Da individet, som Johannes de silentio siger i Frygt og Bæven, er inkommensurabelt for virkeligheden (5,48), da det så at sige er en fejlkonstruktion, der på nåde og unåde er udleveret til skæbnens, livets ironi, så kan det hævne sig ved ikke at tage virkeligheden alvorligt, spille fjerbold med den, som det hedder. Prisen for denne løsning er imidlertid høj, netop fordi den fornægter den syntese af ånd og legeme, som mennesket er anlagt på at skulle være. Ironikeren vælger det rent åndelige, og han ender i ensomhed og tavshed, som Kierkegaard selv gjorde det: »Eminent udrustet med Aand opløftede jeg mig ironisk over Alt hvad der saaledes hang sammen med det Dyriske ved det at være Menneske«, hedder det i Journalen fra 1849 (X,1 A 234). Løsningen er ikke stabil, fordi den fortrænger den ene side af mennesket, og desuden er det langt fra sikkert, at det evige, man vælger, er det ægte; det kunne meget vel vise sig at være det dæmoniske, en angst, som skulle forfølge Kierkegaard hele livet.

Under alle omstændigheder er ironikeren ikke meget bedre stillet end spidsborgeren, på dem begge lurer tomhed og fortvivelse. Skal resignationen føre til noget holdbart, må den åbenbart føres videre, og Kierkegaard tester en ny holdning. Skulle det ikke være muligt efter at have gjort evighedens bevægelse at vende tilbage til det dennesidige? Det er denne bevægelse, evighedens dobbeltbevægelse, som Kierkegaard kalder humor. Humoristen er godt klar over, at verden er latterlig, men efter at have frigjort sig fra den i den uendelige resignation, vender han tilbage for at tage den – relativt – alvorligt. Han forsøger at forene det komiske og det tragiske syn på verden, han medierer mellem spøg og alvor, han forbinder sympati for det endelige med forankring i det uendelige. Det er Assessor Wilhelm, der mest overbevisende repræsenterer denne humor, der ligger i direkte forlængelse af ironien. I sin henvendelse til æstetikerens A siger Assessoren dette tydeligt: »Dine Tanker er ilet forud, Du har gennemskuet Alts Forfængelighed, men du er ikke kommen videre« (3,182).

Det at gå videre var jo Hegels speciale, og det er da også hos Hegel – og hos Martensen – Kierkegaard har fundet sin opfattelse af humoren. Humoren som livsform er mediationen, er forsøget på at forsone modsætningerne, forsøget på at realisere syntesen – vel at mærke med fuld bevidsthed. Humoristen vil netop ikke være spidsborger, han gennemskuer faktisk som ironikeren alts forfængelighed, men dernæst ser han det som sin opgave at realisere det almene, den store syntese. For assessor Wilhelm bliver ægteskabet den afgørende prøvesten for det humoristiske stadium, her skal det vise sig, om man kan forene det dyriske og det åndelige, om man kan skabe kontinuitet i tilværelsen. Assessoren er utrættelig i sin lovprisning af ægteskabet, og pseudonymet »En ægtemand« fra »Stadier paa Livets Vei« er det ikke mindre og taler overbevisende om sammenhængen mellem humor og ægteskab. »I Forelskelsen har meget af det Erotiske en absolut Betydning, i Ægteskabet

vexler denne absolute Betydning med den humoristiske Opfattelse, der er den poetiske Udtale af det ægteskabelige Livs stille og tilfredse Tryghed« (7,115 f).

Trygheden er relativ, skrøbelig, men det er det bedste, vi kan få. »Denne Humor, denne sorgløse Taksigelse, denne Quittering ikke paa Papiret, men i Erindringens Hovedbog« (7,118), denne overbærenhed, denne tryghed er en smuk drøm – men en drøm er og bliver den. Er den ikke til syvende og sidst identisk med Spidsborgerens glemsel? Kierkegaard er i hvert fald ikke sikker på, at inkommensurabiliteten, krisen kan overvindes ved humorens hjælp, og han giver sig til at eksperimentere med den tredje mulige måde at forholde sig til verden på. Efter forsøget med at betragte verden komisk og med at forene det komiske og det tragiske, nærmer han sig den mulighed at tage verdens modsigelser tragisk.

I det øjeblik jeg opgiver ironiens og humorens forsvarsmekanismer som utilstrækkelige, ja, så må jeg fortvivle til bunds – og så er jeg afhængig af, at der findes en instans uden for verden, der kan redde mig. Det komiske kan skabe en i hvert fald interimistisk forsoning med verden, men det kan det tragiske ikke, og jeg må derfor søge en forankring i transcendenten. I adskillige tekster af Kierkegaard, ikke mindst fra de senere år, udtales tydeligt den forvisning, at denne forankring er mulig. I »Kærlighedens Gerninger« tager Kierkegaard en vemodig afsked med ironi og humor, fordi han så at sige har fundet noget bedre: »Vi tør heller ikke anprise, smilende at ville opløfte sig over Verdens Modstand og Daarskab; thi selv om det lader sig gjøre, som det er gjort i Hedenskabet, det lader sig og kun gjøre i Hedenskabet, fordi Hedningen ikke har det Christeliges sande, alvorlige evigt bekymrede Forestilling om det Sande: thi for denne er det ingenlunde latterligt, at Andre mangle den. Christeligt forstaaet er Verdens væsentlige Daarskab ingenlunde latterlig, selv hvor latterlig den er; thi naar der er en Salighed at vinde eller tabe, saa er det hverken en Spøg, om jeg vinder den, ei heller latterligt, naar Nogen forskiertser den« (12,191).

Sandheden er – tilsyneladende – fundet, den eksisterende på de tusind favne vand har nået et fast punkt, så nu er komikken afskaffet eller rettere, den har skiftet funktion, den kan nu bruges som incognito, som maske for at skjule og hæge over inderligheden – eller også kan den bruges som våben, som satire: »Som en Dragt Prygl er den forkortede Opdragelse, naar man ikke har Tid til udførligere at opdrage, saaledes ogsaa Comik« (X,6 B 126). Kierkegaard er, som han siger, trådt i karakter, han forsøger sig i rollen som sandhedsvidne, og somme tider, f.eks. i Øieblikksstriden kan han være særdeles patetisk og uironisk: »Med mig er den Almægtige; og han veed bedst, hvorledes der skal slaaes, saa det føles, at Latteren, betjent i Frygt og Bæven, maa være Svøben – derfor bruges jeg« (19,234). Her har Kierkegaard nået det punkt, hvor eksistensens nød er overvundet, den forbandelse at være den enkelte er hævet, Kierkegaard er blevet et redskab for Gud.

Om han med disse forsikringer kan overbevise os læsere, er nok tvivlsomt, men det er egentlig ikke det, der er det afgørende, nok så interessant er det, at han havde de største kvaler med at overbevise sig selv. Er eksistensens ironi virkelig overvundet, er det muligt at tale direkte? Journalerne fra de sidste år taler deres tydelige sprog om, at problemet ikke var endegyldigt løst. I 1854 må Kierkegaard notere: »Alt Christeligt er Dobbelttydigt, Fordoblelse. Og dette er det anstrengende, ogsaa ved at gjøre Forstaaelsen med Andre saa vanskelig« (XI,2 A 65). Og lidt senere hedder det: »Der er ingen Bestemmelse af Aand, uden der ogsaa er et Moment af Ironi med« (XI,2 A 246). Det viser sig altså, at den eksisterende ikke sådan uden videre kan befri sig fra menneskets lod, fra ironien, fra dæmonien: »Jo længere jeg lever forvisser jeg mig mere og mere om, at der må være et Dæmonisk i mit Væsen, en Idealitet, som gjør, at jeg, i hvilke forskjellige Forhold jeg har været, aldrig har forholdt mig ligefrem i Forholdet« (XI,3 B 4, p. 7).

Der er altså både tale om et personligt og et alment problem, og drømmen om, at man frit kunne vælge standpunkt, mister sin tilforladelighed. Ironien, det mangetydige, det bifrontiske (det sidste ord bruges af Johannes Climacus) er måske ikke noget man bevidst kan vælge og sætte ind mod verdens overmagt, og man kan heller ikke vælge at befri sig for den. Den er måske noget konstitutionelt i mennesket, ja i hele tilværelsen, og hvis det er tilfældet, så findes der jo ikke nogen sandhed, ikke nogen forsoning, nogen lindring for eksistensens nød. Selv Gud kan ikke meddele sig direkte; når hans budskab kommer til denne verden, går det ind i åndens uomgængelige dialektik, enhver tilegnelse af budskabet sker i usikkerhed, i refleksion, og stoppe refleksionen kan den eksisterende ikke.

Det er jo denne situation, vi plejer at kalde den moderne subjektivismes krise, og min opfattelse er den, at Kierkegaard er dens første offer. Det viser sig umuligt for ham at komme ud af relativiteten, han er og bliver fanget i subjektivitetens bur. Hans opdragelse har nedlagt en længsel i ham til at komme til en forståelse med Gud, men han kan ikke bryde ud af sin skal, han kan ikke få kontakt, hverken med mennesker eller med Gud – for mennesker og Gud kender vi kun gennem sproget, og sproget har mistet sin tilforladelighed. Gang på gang i Papirerne udtrykker Kierkegaard sin sprogskepsis, sin tragiske erkendelse, at sproget er et abstraktum, der ikke kan sikre ægte kommunikation. Det er dobbelttydigt, ironisk – al meddelelse er indirekte meddelelse.

Somme tider forsøger Kierkegaard godt nok at opfatte den indirekte meddelelse som taktik efter det mønster, at når man kender sandheden, så kan man majeutisk – jordemoderagtigt – krydre budskabet, så det har så megen større chance for at nå frem til de rette. Denne opfattelse har Kierkegaard endog forsøgt at udvikle i nogle forelæsningsudkast, men man skal endelig ikke tage ham på ordet. I forelæsningsform – Kierkegaard på katedret! – altså i direkte meddelelse at tale om den indirekte – projektet er grotesk, virker som ironi, og Kierkegaard opgav

det da også som de andre planer, han havde om at tjene penge: at udgive et tidsskrift, blive præst på landet.

Hvad han inderst inde har tænkt, kan vi jo ikke vide; det er da ikke usandsynligt, at han i hvert fald momentant har været overbevist om at have et budskab at forkynde, men gang på gang slår i hvert fald i hans Papirer den erkendelse, den angst igennem, at han ikke har noget sikkert udgangspunkt, at hans skriveri blot er en sløring af hans totale usikkerhed. I 1853 noterer han: »Sige, at den pseudonyme, den æsthetiske Productivitet er af mig benyttet som et Majeutisk, tør jeg ikke« (X,1 A 283). Offentligt turde han godt sige det; det er, når han er alene, det kniber. Han står her over for det spørgsmål, om ikke den indirekte meddelelse, den ironiske meddelelse hører med til menneskelivets grundvilkår, om den ikke med nødvendighed skjuler over en mangel på gennemsigtighed, over en dæmoni, over den hemmelige note. Hvis dette er rigtigt, så er der kun tavshed tilbage – og en ting til: rastløs produceren for produktionens egen skyld. Det er det, vi kalder modernismens situation, Franz Kafkas og Samuel Becketts, en paradoksal flugt ind i sproget, som jo har mistet sin mening.

Denne holdning er Kierkegaard fuldt fortrolig med; at sproget, efter at det har mistet sin substans, kan bruges rent artistisk, er han meget vel klar over. I afhandlingen »Forskjellen mellem et Geni og en Apostel« af H.H. hedder det: »Den lyriske Forfatter bryder sig kun om Frembringelsen, nyder Frembringelsens Glæde, maaske ofte gennem Smerte og Anstrenge; men han har Intet med Andre at skaffe, han skriver ikke *for at*« (15,64). Jeg tvivler ikke på, at Kierkegaard i sin skjulte inderlighed ofte nok har drømt om at skrive *for at*, men vi kender kun det abstraktum, som hans tekster er, og det tillader os ikke at kommunikere direkte med ham. Vi kan ikke finde frem til den egentlige Kierkegaard, han er – som vi andre – lukket inde i sprogets hus, for at hentyde til Heidegger. Kierkegaard selv træffer vi aldrig. Selv de tekster, der synes enklest og mest ligetil er underkastet åndens principielle ironi. Det er det, Kierkegaard hentyder til i en lille notits fra 1847: »Tilsidst nødsager Verden En til at blive saa ironisk, at man end ikke tør lade Ironien titte igennem« (VIII,1 A 257).

Vil det nu sige, at man aldrig kan tage Kierkegaard alvorligt, at man ikke kan bruge ham til noget? Principielt må man jo svare, at det naturligvis står enhver frit for at vælge i Kierkegaards mangfoldighed, hvad han har brug for: Assessor Wilhelms humoristiske dyrkelse af ægteskabet, de opbyggelige talers humane kristendom, kærlighedsbudskabet fra »Kjerlighedens Gerninger«, »Øieblikket« katastrofiske religiøsitet, men det er og bliver tvivlsomt at overtage noget fra Kierkegaard som et færdigt resultat. Hans virkelige litterære storhed ligger for mig i, at han på ironiens substrat, som ironiens slave så at sige, kunne skabe en så uhørt rigdom af eksperimenter; hans værk er det første, der er skrevet i – som han siger – tavshedens toneart, på humorens betingelser. I et tillæg til bogen om Adler bebrejder han Adler, at han efter en påstået åben-

baring forsøger at bestemme sig humoristisk, og i fortsættelsen røber han en meget stor del af sandheden om sin egen produktivitet.

»Lad os nu tænke paa Adler. Han begynder med at være kaldet ved en Aabenbaring (altsaa absolut teleologisk stillet) og som udendvidere Fortsættelse leverer han 4 Bøger, hvor han forsøger at bestemme sig humoristisk, aldeles uden telos til Nogen, som Lyriker, der ikke har mere med Læseren at gjøre end Nattergalen med Tilhøreren, kort han bestemmer sig ganske a la een og anden af Pseudonymerne. Hans 4 sidste bøger ere saa godt som han har formaaet det, holdte i Taushedens Toneart. Taushed vil her sige den humoristiske Tilbagekaldelse af det teleologiske Forhold. Det er denne Taushed, der væsentligen karakteriserer flere af Pseudonymerne, efter hvilken de endogsaa ere nævnte: Johannes de silentio, Frater Taciturnus. --- Saasnart Frembringelsen gjøres til Selbstzweck er Frembringelsen i Taushedens Toneart« (VIII,2 B 7, 10, p. 29 f).

Jeg ved, der er mange, der vil synes, det er alt for lidt at betragte Kierkegaards produktion som Selbstzweck, som litteratur, at se ham som den eksperimenterende humorist og som religiøsitetens digter – to betegnelser, som han selv bruger om sig – men det at betragte ham sådan er sandelig ogsaa at tage ham alvorligt. Jeg skal ikke polemisere mod dem, der lader sig opbygge af Kierkegaard, der læser et etisk budskab ud af hans tekster, der måske endog tror, at Kierkegaard kan frelse verden eller i hvert fald bruges som modvægt mod kulturforfaldet, men jeg har hele tiden på fornemmelsen, at de gør Kierkegaard for ufarlig, at de ikke tager ham alvorligt nok. Og at tage ham alvorligt nok vil for mig sige, at se ham som et offer, et offer for det tab af religiøs substans, som den vestlige kultur har været ude for i de sidste århundreder. Kierkegaard kæmpede en fortvivlet kamp for at komme ud af denne forbandelse, af individualismens eksil, men han fandt kun en meget skrøbelig og en rent privat udvej: produktivitet, humoren. De utallige lovprisninger af produktivitetens glæder, af produktivitetens rus synes at tyde på, at her var et punkt, hvor han kunne glemme sig selv. På den måde har han ret, når han kalder sig latterens lykkelige elsker, jeg vil gerne tænke mig ham som fuldstændig forsonet med tilværelsen, når han sidder og skriver. Men nogen holdbar løsning var der naturligvis ikke tale om, højst om en momentan lindring af eksistensens nød, og i hvert fald ikke noget budskab at forkynde videre.

(Der citeres – med arabertal – efter 3. udgave af Samlede Værker).